

ԷՄՍՆՈՒԷԼ ԿԱՆՏ

Հալլէի համալսարանի պրօֆ. Ալուաս Ռիչլի հառ, կարգացուած նոյն համալսարանի հանդիսին, 12 փետր. 1904 թ. Կանտի մահուան հարիւրամեկին.

1804, Փետրուարի 12-ին Պրուսիայի Սեօնիգսբերգ հայրենի քաղաքում վախճանուեց ութսունամեայ էմանուէլ Կանտը: Նոյն օրը առաւօտեան վաղ Կանտը մի անգամ էլ ուղղուեց անկողնում, ապա մնաց անշարժ, հանգիստ սպասելով վախճանին: Առաւօտեան ժամը 10-ին գոցեց նա իւր աչքերը—աչեր, որ մի ժամանակ լուսաւորում էին որպէս կապոյտ եթերական կրակ, բիւրեղեայ պարզութեամբ ու կախարդիչ հայեացքով: Մի ժամ ևս—և դադարեց սիրտը!—Նրա մահը կեանքի մի մարումն էր և ոչ բնութեան լուսաւոր գործ:

Տարիներից ի վեր նրա հոգին բթացել էր արդէն, նրա հրաշալի յիշողութիւնը նուազել: Նա արթնանում էր միայն այն ժամանակ, երբ խօսքը գիտնական առարկաների մասին էր շրջում և նրա յիշողութեան մէջ նկատելի արժանաւորութեամբ ամենից երկար տևուն էին մնացել ֆիզիքական աշխարհագրութեան, բնական պատմութեան ու քիմիայի առարկաները: Նա ծրագրում էր դեռ կարևոր երկեր և միշտ նորից պատշանցնելով ջանք էր թափում ի կատար ածել, սակայն միշտ ունայն: Մի բանում միայն նա իրան հարազատ էր մնացել: Երբ իւր մահից մի քանի օր առաջ նա ընդունում էր բժշկին, մեծ ջանքով ուղղուեց և մնաց իւր թուլութեամբ այս համարեա անտանելի դրութեան մէջ, տալով անհասկանալի նշաններ ու արտայայտութիւններ՝ որ բժիշկը նախ նստէ. երբ նրա միտքը վերջապէս հասկացուեց, նա իւր բոլոր ուժերը հաւաքելով պատգ՝ «հումանիտետի զգացմունքը դեռ ինձ չէ թողել»: Սա նրա վերջին խօսքերից մէկն էր. ուրիշ ոչինչ կարող էր նրա էութիւնը աւելի լաւ որոյնք:

Նրա մահուան լուրը հազիւ էր տարածուել և ահա դէպ հանդուցեալը բազմութիւն է խտանում. իւրաքանչիւր ոք կամ մենում է անձամբ Կանտին տեսնել ապագայում պատմելու համար: Աճիւնին այցելութեան դալը շատ օրեր տևեց. Փետրուարի 28-ին հազիւ տեղի ունեցաւ թաղումը համալսարանի եկեղեցու գերեզմանատանը մի այնպիսի պատուով, որպիսին Կեօնիզսերգի բնակիչները երբէք չէին տեսած:

Սակայն այսօրուայ հանդէսը մենք նուիրում ենք ոչ թէ մեռածին, այլ անմահին, իւր երկերի մէջ դեռ շարունակ ապրող մարդկութեան իմաստասէրին ու ուսուցչին:

Միայն հարիւր տարուց յետոյ կը հասկացուի նրա գրուածքները ճշմարտութեամբ և ապա թէ նրա գրքերը նորից կուսումնասիրուին ու կը գնահատուեն:—Կանտի 1797 թուականի այս գուշակութիւնը պէտք էր աւելի շուտ կատարուէր, քան ժամանակը կանցնէր: Առաջինը վաթսուներկան թուականներին է սկսւում քննուել, ապա աւելի ու աւելի ընդհանրանալով, սկսւում է Կանտի մի նոր ուսումնասիրութիւն: Խնդիրն այն չէր, որ սրանով լրացնուէր այն դատարկութիւնը միայն, որ անցեալ դարու առաջին կիսից թողել էր փիլիսոփայութեան մէջ սպէկուլատիւ սիստեմներից վերջինի, Հեգելի սիստեմի ընդհատումը: Խնդիրը պատմական-քննական աշխատանքի մասին չէր միայն: Կանտի ուսումները փորձում էին կապակցութեան մէջ դնել պողիտիւ (գրական) գիտութեան այդ ժամանակամիջոցում արած առաջագիմութիւնների հետ—և հենց առաջինը բնագիտական շրջաններում կրկին ծագեց փիլիսոփայական իրաւացի խնդիրների միտք, հիմնական գաղափարների և ճանաչողութեան ընթացքի հետազօտումն: Առաջինը Հելմհոլցն էր, որ դեռ 1855 թ. արտայայտեց, թէ Կանտի իդէաները դեռ ապրում են և միշտ աւելի հարուստ ծաւալ ստանում: Բնագիտութիւնը իւր փիլիսոփայական հարցերի համար անհրաժեշտաբար պէտք է դիմէր Կանտին, իբր վերջին փիլիսոփայի, որ միևնոյն ժամանակ և բնագէտ էր: Սև այսպէս դարձը դէպի Կանտ պէտք է մեծարել իսկապէս իբրև մի առաջագիմութիւն. գիտութիւնն ու փիլիսոփայութիւնը փոխադարձ օգտակարութեամբ կապակցող թելերը, որ մի առ ժամանակ բնափիլիսոփայութիւնից կտրուած էին, նորից կապուեցին: Մի կողմից էլ կրկին դէպի Կանտ առաջնորդեց ժամանակի մտաւոր կեանքի մի յորձանք: Անցեալ դարու վերջին երրորդին մեր բարոյական հիմնահա-

յեացքների մի արմատական քննադատութիւն առաջ եկաւ և եթէ նոյն իսկ լինէր դա մի փոթորիկ, որ մտաւոր կեանքի նորոգման յառաջընթաց է եղել, այնուամենայնիւ դա, ինչպէս և ինքը նորոգումը, բարոյական գիտակցման խորագոյն հետադատութիւն է պահանջում Գործնական բանականութեան իդէալների մասին մենք դեռ յիշում ենք, մեր ժամանակի մօրալի ու իրաւունքի փիլիսոփայութեան մէջ ևս Կանտի մտքերը կրկին կենդանանում են:

Ո՛չ թէ լոկ գիտնականութեան մի հետաքրքրութիւն կամ դպրոցի մի մօդա, այլ գիտնական դարդացման ընթացքն և կեանքի էական հարցերն են մեզ Կանտին այսպէս մերձեցրել, կարծես թէ մի դար չէ մեզ նրանից անջատում: Մենք նրա ուսումը արծարծում ենք, փորձում ենք աւելի հասարակացնել, աւելի զարգացնել. փիլիսոփայութեան պատմութեան մէջ Կանտը երկրորդ անգամ շրջան է արել և այդ երկրորդ շրջանը այն է, որի մէջ մենք կանգնած ենք,

Իւր ակադեմիական կրթութիւնը Կանտն սկսել է Ֆրիդրիխ II գահակալութեան տարին: Նրա ամբողջ կրթութիւնը արմատանում է լուսաւորութեան դարում, — «*Ֆրիդրիխեան դարում*», որսլիսի անուն իւր ժամանակաշրջանին տուել է հենց ինքը Կանտը: Նրա ասպարէզը ընկնում է Ֆրիդրիխի կառավարութեան մէջ և երբ սա վերջանում է (1786), Կանտն ևս էականապէս լրացնում է իւր երկասիրութիւնը: Մեծ թագաւորը և «կոթողամիտ ու իւր գրողածքների շնորհիւ հռչակաւոր դարձած մագիստրոս Կանտ», — այսպէս է կոչւում Կանտը թագաւորի մի բեկլիկալի մէջ 1766 թ. — ներքնապէս ևս իրար են պատկանում: Ֆրիդրիխի այս խօսքը՝ «կարևոր չէ որ ես ապրեմ, այլ աւելի որ ես իմ պարտքը կատարեմ», կարող էր կանգնել նոյնպէս և գործնական բանականութեան քննադատման մէջ: — Յաջորդ թագաւորը, լուսաւորութեան մի թշնամի, Կանտի մասին ոչ մի հասկացողութիւն չունէր: «Կանտի կորստաբեր գերողածքները երկար չեն ապրիւ», բացատրում է Ֆրիդրիխ Վիլհելմ II 1794 թ. մարտի մի գրողածքում: Մենք արդէն գիտենք թագաւորի դժկամակութեան հետևանքները՝ — նոյն տաւրոյ Հոկտեմբերի հրամանը, ուր Կանտը մեղադրւում է իբր չբրիտտոնէութեան մի քանի գլխաւոր ու հիմնական ուսումների յարգանքը նուազեցնող», այս սպառնալիքով՝ «գիմադրու-

Թեան դէպքում անհասկերի կարգադրութիւններ»,—Վանտի վերաբերմունքը հրամանին, նրա խոր ցնցումը, որին ենթարկուեց նրա ներքին զգացումը, ներքին դժուար կռիւը, որ նա կրեց մինչև մի ելք գտաւ Առանց իւր համոզմունքը ուրանալու կամ յետ առնելու նա պարտաւորուեց պաշտնաձման, քանի թագաւորը կառավարում էր:—Վանտի իսկական ժամանակը է և մնում է Ֆրիդրիխ մեծի կառավարութեան ժամանակը:

Վանտի կրթութիւնը եւ, ինչպէս նրա արտաքին կեանքը, կանոնաւոր ու մեթոդական էր: Ճնշ արդէն նախագծել եւ իմ ընթացքը. ես ոտք կը դնեմ իմ չաւղին և ոչինչ չը պէտք է ինձ յետ կասեցնէ, պրում է 22 ամեայ երիտասարդը իւր անդրանիկ գրուածքում («Մտքեր կենսական ոյժերի իսկական արժանիքի մասին»), որ նա շարադրել էր դեռ ուսանողական ժամանակ: Նրա ամբողջ յետագայ ծաղկումն այս խօսքերի հաստատումն ու իրականացումն է: Նրա հետաքրքրութիւնը սկզբից հաւասարապէս բաժանւում է բնագիտութեան ու փիլիսոփայութեան: Փորձառութիւնն ու բանականութիւնը այն աղբիւրներն են, որոնցից օգտուել է նա, մի քննող ու ինքնախորհող անձնաւորութիւն. և յիրաւի նա միայն մի ուսուցիչ է ունեցել: Վանտի այդ աւաջին ու միակ ուսուցչի անունը, Մարտին Վնուտցեն, որ նրան հակել է դէպ Նիւտոն և աւաջնորդել դէպի փիլիսոփայութիւն, չը պիտի մոռացուի:

Համալսարանական կրթութիւնը լրացնելուց յետոյ Վանտը մի քանի տարի տնային ուսուցիչ էր, վերջը կոմս Վայզերլինգի ընտանիքում, որ սակայն տարուայ մեծ մասը Վեօնիգսբերգումն էր անցնում: Իւր հայրենի քաղաքը Վանտը միայն մի կարճ ժամանակով է թողել, իսկ հայրենի քաղաքի պրովինցը նա երբեք չի թողել: Նրա նուրբ շփման տոնը, որ իւրացրել էր կոմսի ընտանիքում, կատարելապէս համաձայնում էր նրա բնութիւնից կայտառ ու գիտակցօրէն կրթուած հումանիտետի զգացմունքին: Քանի որ հումանիտետ ասելով նա հասկանում էր ոչ միայն լոկ շնորհանուր կտրեկցութեան զգացմունք, այլ և «ենթեմապէս ու ընդհանրապէս մասնակցելու» կարողութիւն: Նրա կրթուած շփման ձևերի, նրա հանճարեղ, սրամտութեան ու լաւ տրամադրութեան շնորհիւ աշխոյժ գուարճախօսութեան շնորհի մասին, մի հրապուրիչ նկարագրութիւն է թողել մեզ կոմսի դուստրը, Elise von der Recke: Ճնա գիտէր վերացական իդէաներն անգամ սիրուն հագուստում պաճուէն. նա

պարզ էր արտայայտում իւրաքանչիւր կարծիք, որը և հաստատում էր և նրա խօսակցութիւնը երբեմն համեմատ էր թեթեւ սատիրայով, որ նա գործադրում էր միշտ պարզ կերպով: Ով որ Կանտին ճանաչում է նրա գրուածքներից միայն, առանձնապէս նրա վերջին գրուածքներից, նա չէ՛ ճանաչում Կանտին: Կանտ փիլիսոփայ է դարձել և միևնոյն ժամանակ մի աշխարհայիլ մարդ մնացել: Փիլիսոփաների մասին ասած նրա խօսքը՝ «ինչ նա գիտէ, չի պատշաճում, ինչ պատշաճում է՝ նա չը գիտէ», — ամենից քիչ իրան է յարմար դալիս: Նա փնտռող հասարակական մարդկանցից մէկն էր. նրա պէս մի հաճելի զրուցող չի կարելի երևակայել. բոլոր նրա հետ յարաբերութիւն ունեցողները նրա ընկերական տաղանդը բարձր են գնահատել: Նրա կենցաղավարութեան ստոյգ յատկութիւնները դժան տարիներին ընթացքում են առաջանում: Նա միշտ աւելի ու աւելի անձուկ էր հիւսւում մաքսիմոմների ցանցի մէջ, մինչև որ դառնում է սահմանաւորուած ու կանոնաւորուած մարդ: Սակայն և պէտք է աւելացնել, որ իւր մաքսիմոմի անյողողող յարասեռութեան համար, նա շնորհապարտ է իւր առողջութեան ու երկարատև կեանքին: Բոլոր կանոնների խտութիւնը չէր կարող ճնշել նրա բնական ողորկութիւնը. ընդունուած դիրքի միջոցով դեռ նկատելի էր նրա բնաւորութեան չկեղծուած նկարագիրն ու պայծառութիւնը և նրա էութեան յատուկ երախայութիւնը, նման ամեն հանճարաւոր մարդկանց:

Կանտին իւր ծաղկման ժամանակ տեսնելու համար, մեզ կարևոր է 1764 թ. երևակայել. Նա ծրագրում է մի գրական լրագրի հրատարակութիւն, կարդում է մի դասախօսութիւն մատիմատիկայի ու ֆիզիքական աշխարհագրութեան մասին մի ոռւս գեներալի ու իւր սպաների համար, Կեօնիգսբերգի գրաւման եօթնամեայ կռուի ժամանակ. նա շարժւում է հասարակական աղէտների մի խառնակութեան մէջ և միևնոյն ժամանակ զլխում աշխատանքների մի բազմութիւն ունի՝ մօրալ, մի նոր մետաֆիզիկ, իւր աշխարհագրութիւնից մի քաղուածք և հարիւրաւոր փոքր իդէաներ, — ասում է Համանը. Եւ այն ժամանակ հրատարակուած «Հետազօտութիւններ գեղեցկի ու գերազանցի պղացմունքի մասին» գիրքը, թւում է մեզ այն երանելի ժամանակի մի մատենագրական հայելապատկեր: Սա տուել է հեղինակին գերմանական La Bruyère անունը. կնոջ զար-

դասեղանից անգամ այս գիրքը չը պիտի պակասէ, գրում է մի քննադատ:

Նրա դասախօսութիւնները ևս, որ սկսուեցին 1755 ու շարունակուեցին մինչև 1796, իրանց ամենալաւ ժամանակ չունէին ոչինչ ուսումնական: Նրանք նմանում էին մի ազատ խօսակցութեան և թողնում էին զրուցատրութեան տպաւորութիւն, ասում է Հերդերը: Նրա մօտ ոչ թէ «փիլիսոփայութիւն» պիտի սովորէին, այլ փիլիսոփայութիւն անել: Նա ոչ թէ կամենում էր կրկնողութեան մտքեր տալ, այլ մտածել սովորեցնել: Ինքնուրոյն մտածել, ինքնին զննել, հարազատ ոտերի վրայ կանգնել այն արտայայտումներն ու յորդորներն էին, որ անգլադար տեղի էին ունենում, Նա կարդում էր համառօտակի, ինչպէս առհասարակ այն ժամանակ գործածական էր, սակայն ոչ թէ յարուելով բնագրին, այլ էքսկուրսիաներում, որ Նա նորագոյն, առանձնապէս Ռուսսոյի զրուածքների վկայութիւններով աւելի կենդանի դարձնել զիտէր: Սակայն միշտ դառնում է դէպ ճշմարտութեան անաչառ ծանօթութիւնը ու մարդու բարոյական արժէքը: Բարոյական ու զգայնական աշխարհընթերցիւն ու սոցատութիւն— այս բնեղի շուրջն են պտտուել նրա մտքերը միշտ:

Կրիտիքական փիլիսոփայութեան ստեղծման նախընթաց շրջանում բնագիտական բովանդակութեամբ աշխատանքները ժամանակով ու թուով առաջինն են: Դրանք բովանդակում են բախտաւոր մտքերի ու ենթադրութիւնների մի շարք, որոնք չատ ու, մասամբ մեր ժամանակ ստուգուեցին: Կանտը գիտէր, որ երկրի առանցքի պտոյտը մակընթացութեան հակադիր շարժման շնորհիւ մի աստիճանական դանդաղումն պէտք է կրէ և հաշուել էր այդ յապաղման գումարը: Կանտի շնորհիւ պարզուած երկրի շրջման կերպարանափոխման այս պատճառը գրտել է աստղաբաշխական գիտութիւնը հարիւր տարի ուշ: Կանտն է նոյնպէս առաջինը արտայայտել քամիների շարժման օրէնքը համարեա նոյն խօսքերով, ինչ որ 1835 թուին միկնաբանել է Դոլլը: Նոր հայեացքների ու զարմացնող ենթադրութիւնների մի առատութիւն սակայն բերում է նրա այդ շրջանի գլխաւոր երկը, ճշմարտութիւնը բնասպասմութիւն ու երկնքի թէօրիան, 31 ամեայ տղամարդու հեղինակութիւնը: Սա ֆիզիքական աշխարհածագման երկրորդ փորձն է, ձեռնարկուած ըստ Դեկարտի, իսկ առաջինը՝ ըստ Նիւտոնեան հիմնաօրէնք-

ների, Գրուածքի նիւթը կազմում է աշխարհակառուցման կազմն ու մեքենայական ծագումն, երկուսն էլ համաձայն կապակցուած: «Տուէք ինձ նիւթ և ես դրանից մի աշխարհ կառուցանեմ»: Կանտի աստղային սիստեմի բաժանման մասին կազմած նկարագրութիւնը փայլուն հաստատութիւն է դտել շնորհիւ Հերշելի զննողութիւններին ու Էրկնքի նոր նկարչական հետազոտման: Յարդագողի մէջ Կանտը տեսել է արեղակների մի գունդ, միգամածի մէջ հեռաւոր յարդագողներ: Այսպէս նրա միտքը առաջ թափանցել է տիեզերքի մէջ, անթիւ ու անսահման սիստեմները այնտեղ քննելու, նախ քան գտել է զգայական աշխարհի պայմանը մեր արտաքին տեսողութեան օրէնքի շնորհիւ: Նրա ենթադրութիւնը, որ Սատուրնի միւս կողմը այլ նոր պլանետներ ևս կան, ճշտուել է դեռ իւր կենդանութեան ժամանակ Հերշելի Ուրանոսի դիտելի շնորհիւ: Արեգակնային սիստեմի ծագման մասին նրա նշանաւոր մասնախտողային ենթադրութիւնը նորոգուել է միևնոյն սկզբունքներէ, թէև կերպարանաւորուած ձևով, քառասուն տարի յետոյ, Լապլասի շնորհիւ: Բայց և այնպէս Կանտի հեղինակութիւնը աւելի ժողովրդական է, այդ խօսքի ամենալաւ իմաստով: Հրդօր երևակայութեամբ, որպիսին և իսկական հետազոտողին յատուկ պիտի լինի, Կանտը ցոյց է տալիս մեզ մի կիզիչ արեգակի վիթխարի պատկեր. նա երևակայութեամբ գերազանցում է Հալլէրին:

Տասնութերորդ դարու վաթսուներկան թուականի սկզբներին իրար ետևից արագութեամբ լոյս են տեսնում Ռուսոյի գլխաւոր երկերը՝ Հելուազ Նովելլան, Էմիլիա, հասարակական դաշն: Ո՛չ մի գրող իւր ժամանակի վրայ այդպէս անակնկալ ու խոր չի ներգործել. նա տուել է ան, ինչ ժամանակին պակասում էր՝ — կիրք: Կարծուում էր մի նոր ձայն լսել, սթափեցուցիչ աշխարհի մէջ բնութեան ձայնը: Մարդկանց հաւասարութիւնը, մարդու բնական բարութիւնը, պատմութեան մերժումը, որը բնութեան մարդուց «մարդուն մարդ» է շինել, թէև դեռ միայն լուսաւորութեան իդէաներ էին, որից Ռուսսօն ևս ազատուել չը գիտէր, սակայն հենց այդ ձևերում մի նոր միտք կար, մի նոր հոսանք, մի հոսանք խելքից դէպի սիրտ, գաղափարից դէպի զգացմունք, քաղաքակրթութիւնից դէպի բնութիւն, և այս նոր հոսանքն ու սգին այնպէս հղօր էր, որ մըրկով ու ամպոպով փչրեց վաղեմի սովորութեան շղթաները:

Կանտը ևս Ռուսսոյով ոգևորւում է: Որ նա էմիլիայի ընթերցուածով մոռանում է իւր սովորական զբօսանքը, սա աւել է ասում, քան երբ Փարիզի մի անուանի տիկին Հելուազի ընթերցուածով մոռանում է պալատական պարահանդէսը: Ֆիզիքական աշխարհում նրա ուղեկիցն էր Նիւտոնը, բարոյական աշխարհում նրա ուղեկիցն էր Կառնեում Ռուսսոն: Նա գտնում է անգամ մի կէտ, ուր այդ երկու անհամազգի մտաւոր մեծութիւնները մերձենում են իրար: Ինչպէս Նիւտոնն այնտեղ, ուր անկարգութիւն ու խառնչվոթ այլաձևութիւն էին տիրում, ամենից առաջ կարգաւորութիւն ու կանոնաւորութիւն էր տեսնում, այսպէս էլ Ռուսսոն ամենից առաջ մարդկային ընդունուած դիրքի գնահատականներով թեան մէջ գտնում էր մարդու խոր թաղնուած բնութիւնը և ծածկուած օրէնքը, որի զործադրութեամբ նախախնամութիւնը արդարացնւում է: Ճանաչողութեան մի նոր գնահատումն Կանտը Ռուսսոյից է սովորել: «Այն ինքս հակումով զննող եմ և ճանաչողութեան կատարեալ ծարաւ եմ զգում», բացատրում է նա: «Կար ժամանակ, որ կարծում էի թէ այս ամենը կարող է մարդկութեան պատիւը լրացնել և ես արհամարհում էի ամբողջը, որ ոչինչ զիտէ: Ռուսսոն ինձ ուղղեց: Չքանում է այս շլացուցիչ առաւելութիւնը և ես սովորում եմ մարդկանց պատուել: Նա իրան աւելի անպիտան կը համարէր, քան սովորական բանուորները, եթէ չը հաւատար, որ իւր զբաղմունքը միւսներին արժանիք կը բերեն, վերականգնելու Վարդկային իրաւունքները: Նրա հետեւեալ «էնտուզիազմի հասնող» որոշ մասնակցութիւնը դարու մեծ դէպքին, Ֆրանսիական յեղափոխութեան, նոյնպէս Ռուսսոյի քաղաքական իդէաների շնորհիւ է բղխուել: Ռուսսոյի նկարը նրա բնակարանի միակ զարդն էր:

Նրա վերաբերմունքը զուտ փիլիսոփայութեան կամ մետաֆիզիկային այս առաջի չբջանում իւրատեսակ է: Նա երեւում է վստահութեան ու երկմտութեան միջև: Նա մետաֆիզիկայի վրայ սիրահարուելու բախտ է ունեցել, թէև, աւելացնում է նա կատակով, ինքը շատ սակաւ է խնդում մետաֆիզիկայի վստահած բարեհաճութիւնների դիմաց: Մետաֆիզիքական ճանաչողութիւնները նրան թւում են մետէօրներ, որոնց փայլը իրանց յարատեւութեան համար ոչինչ են խոստանում: Նրանք անյայտանում են, իսկ մատեմատիկան մնում է: «Նրա փղբրիկ, սրա վերաբերեալ աշխատանքները սկիզբ են

առեւ ըստ մեծի մասին արտաքին դրդումներէից, Նա չի կամենում զուտ բանականութեան փիլիսոփայութեանն ո՛չ մի հողի վրայ հաստատուել, որա մասին մեծ գրքեր գրել, որպէս զի գիտնականի հպարտութեամբ ստիպուած չը լինի զրանց ջատագովելու։ Պրա փոխարէն նա ազատ է պահում իւր միտքը իւրաքանչիւր նոր կրթութեան համար։ Նա իւր մտաշղթանի մէջ է ընդունում փորձառութեան փիլիսոփայութիւնը։ Իւր փիլիսոփայութիւնը նոյնպէս բաղկացուցիչ տարր է մնացել նրա վերջին ուսման։ Վերջապէս գրում է նա մետաֆիզիկային հրաժեշտի նամակ, մի սքանչելի սատիրա, «մի ոգեւոսի երազներ, մեկնաբանած մետաֆիզիկայի երազների շնորհիւ»։ Ոգեւոսը Սլեդենբորգն է, մի նոր Ապոլոնիոս, մետաֆիզիկայի երազների մէջ գտնուած է նոյնպէս և իւր սեպհական մի քանի երազները, որոնց նա Սոկրատէսի իրօնիայով է հեգնում։ Ինչի համար են ոգիների աշխարհի այդ աւելորդ հետազոտութիւնները։ Միւս աշխարհի գաղտնիքների մասին տեղեկութիւն տենչողներին կարող է ծառայել այն բնական վճիռը, թէ ամենից խոհեմ է, որ նրանք կարողանան համբերող լինել, մինչև այնտեղ երթան։ «Ըստ իւր որոշման շարժուելու համար միթէ՞ մարդ պէտք է մեքենաներ դնէ դէպ մի այլ աշխարհ։» — Փորձառութեան շնորհիւ հասունացած բանականութիւնը, որ իմաստութիւն է դառնում, Սոկրատէսի բերնով ասում է՝ «ինչ շատ իրեր կան դեռ սակայն, որ ես դործ չեմ ածում»։ Մետաֆիզիկան իրերի գաղտնի առանձնաբանութիւնների մէջ թափանցելու նպատակը չունի, նա մարդկային բանականութեան սահմանների գիտութիւն է։ — Սա դեռ ճանաչողութեան քննադատումն չէ, բայց մենք կանգնած ենք նրա շէմքին։

Այդ շէմքով ներս է տանում մեզ առաջինը մի գիւտ, որի մուտքն ու տարին մենք կարող ենք հեշտ ծանուցանել, մի գիւտ, թէ տարածութիւնն ու ժամանակը հայեցողութեան ձևերն են և այն էլ ո՛չ թէ հենց իրան՝ իրերի, այլ իրերի երևոյթների ձևեր, զգայական գիտակցման համար։ Սրա շնորհիւ զգայական աշխարհի ըմբռնողութիւնը յեղաշրջուեց որպէս մի հարուածով։ Միայն դեռ կարեւոր էին երևոյթի ու փորձառութեան զանազանումն և այն զաղափարների գիւտը, որոնց շնորհիւ երևակայում ենք մենք երևոյթների օբյեկտները, — և նոր փիլիսոփայութեան հիմնախարիսխները տրուած էին։ Մետաֆիզիկայի

հետ ունեցած իւր յարաբերութեան համար նոր փիլիսոփայութիւնը Կանտն անուանեց *ըննական փիլիսոփայութիւն*։

Այս նոր իդէաները ծագել են ոչ թէ գրասեղանի վրայ, այլ գրօսանքներում, այսպէս է տեղեկացնում ինքը Կանտը։ Մենք ստանում ենք դեռ այս առաջի նախագծերը. սրանք աւելի պարզ են, քան իրանց վերջնական որոշումը և խորհողի գիտաւորութիւնները աւելի որոշ են արտայայտում։ Նրկը աւարտում է երկարամեայ աշխատանքով, թէև նրա վերջնական խմբագրութիւնը կատարուեց չորպէս մի թուիչք։ Կանտն աւելի կամենում էր տարիներ անցնել, քան շլացուցիչ երկեր գրել, իւր սխտեմը դրանով կարկատելու. նա կամենում էր մի լիակատար հայեացքի հասնել, որը կարող լինէր նրան կատարելապէս բաւականացնելու, — և դրան էլ նա հասաւ։

Գեռ աշխատանքի ժամանակ Կանտը Հալլէ երթալու մի հրաւեր է ստանում. սա նրա կեանքի արտաքին քիչ պատահարներից մէկն է. Նրկու անգամ փետրուարին ու մարտին 1778 թ., մինիստր Ֆոն Յեդլիցը հարցնում է նրան, երկրորդ անգամ ստիպողական եղանակով Կանտին Հալլէ տեղափոխելու ցանկութիւնը Ֆոն Յեդլիցը չի կամենում ձեռքից տալ և խոստանում է ամենանպաստաւոր պայմաններ և անուանում է Հալլէն ուսումնական Գերմանիայի կենտրոն. Աստուածաբանական ֆակուլտէտը այնտեղ լաւ է կազմուած, քան այլ տեղ Նւրոպայում։ Կանտի պարտքն է ինչքան կարելի է օգտակար լինել և 1000 մինչև 1200 ուսանողները իրաւունք ունեն նրանից հրահանգ ստանալու։ Մինիստրը գնահատում է նոյնպէս և Հալլէի լաւ կլիման, քան Արևելեան ծովի ափը։

Կրկին մերժում է Կանտը։ Վաստակն ու մեծ տեսարանը իւր համար ոչ մի մղումն չունին, գրում է նա Հեբցին, իւր մի աշակերտին։ Մի խաղաղ նստակեցութիւն, փոխարինւած աշխատանքով, սպեկուլացիայով ու շփմամբ, է այն ամենը, ինչ նա ցանկացել է ու ձեռք բերել. նա իւր աշխատանքի ժամանակամիջոցում խուսափում է իւրաքանչիւր փոփոխութիւնից։

Քսան տարի ուշ, Կանտը մի անգամ ևս Հալլէի համալսարանի հետ յարաբերութիւն է ունեցել, վերջինիս միջնորդութեամբ իւր «Ֆակուլտէտի վէճ» գրուածքի մի կտորի համար ցենզուր ձեռք բերելու, որ նա Բերլինում ստանալ չը կարողացաւ։ Այժմ հաւանօրէն նա ստացաւ։

Գերմանական մաքի պատմութեան մէջ 1781 թ. նշանաւից է: Յունուարին առաջին անգամ բեմի վրայ դրուեց Շիլլերի աւագակները, փետրուարին մեռաւ Լիսսինգը, մարտին զուտ բանականութեան ըննադատութիւնը Կանտն ընծայագրեց մինիստր Ֆոն Յելդիցին, իսկ ինքը զիբբը լոյս տեսաւ յուլիսին:

Սա փիլիսոփայութեան ու գիտութեան արձանագրելի գրքերից մէկն է, հաւասար Աբիստոտէի լոգիկային ու Նիւտոնի սկզբունքներին: Գրքի ձեւը հնացած ու սխալաստիքական ժանիայով է երևում: Կանտը ինքը խոստովանած պիտի լինի, որ զիբբը չոր, մութ ու ցիրուցան է և կատարեալ տարբեր բովանդակած հանճարի տոնից: Թերթում են յետ ու առաջ, բացատրում է նա, այսպէս չի կարող ոչինչ աւելի պիղանտական երեւալ, չը նայած որ կատարեալպէս խուսափուած է այն հարցերի բոլոր պեղանտականութիւնից, ճորճը հոգու բնութեան, ազագային ու բոլոր իրերի ծագման են վերաբերում: Միայն միտաֆիզիկայում զգոյշ պիտի լինել, կարծում է նա: Եթէ անգամ նա իւր կարողութեան մէջ ունենար Իւմի բոլոր պաճուճանքները, էլի նա կը դժուարանար դրանից օգտուել, ոչ մի կասկած չը թողնելու, թէ կամենում է ընթերցողները գրաւել ու համոզել: Բարեբաղտաբար նա ինքը իւր ելկի հայեացքներն ու եզրակացումները ընդարձակ կերպով մի անգամ էլ հաղորդել է, որ թէ և նոյնպէս անյարմար է ընթերցող գրաւելու, սակայն ուսուցանում է նրան ամենապարզ կերպով: Խօսքս պրօլեգօմենայի մասին է:

Իրկը ինչ բովանդակում, ինչ ներկայացնում է, կատարեալ մի նոր գիտութիւն է, որի իդէաներն անգամ անծանօթ էին. փորձառութիւնից անկախ իրերի մասին դատող բանականութեան գիտութիւն: Ըստ որում սա նշանակում է զուտ բանականութիւն: Նոր է նոյնպէս և երկի մետոդը, ինչպէս տնտարկան, այս սահմանաւորման ու բաժանման մէջ: Կանտից առաջ նոր փիլիսոփայութեան մէջ փորձել չեն պակասել, զետնելու մեր մտապատկերների ծագումը, ապա դրանով որոշելու մարդկային ճանաչողութեան սահմանները. անգամ Լօկի ու Իւմի մօտ պատահում են ճանաչողութեան քննադատման բողբոջներ: Այս փորձերը սակայն իրանց դեկավարման անբաւարարութեան շնորհիւ իզուր են անցել: Փորձառութիւնն ու բանականութիւնը նրանք պատում են որպէս իրար մօտ ընկած

երկու շրջաններ, մէկին վերագրում են փաստերի ճանաչողութիւն, իսկ միւսին սահմանաւորում են իբրեւ գաղափարների յարաբերութեանց կշռադատումն: Որ արդէն փորձառութեան առարկան միայն գաղափարի շնորհիւ է ըմբռնուում, ուրեմն ամեն մի փորձառութեան կարեւոր է հասկացողութիւն կամ բանականութիւն, այդ դէպքում պէտք է փորձառութեան առարկան թաղնուած մնայ և իրերի ամեն ճանաչողութիւն զուտ փորձառութեան վրայ հիմնելու ձգտումը վերջանում է օբյեկտիւ ճանաչողութեան հնարաւորութեան ժխտմամբ: Այս կէտից, մինչև ուր Նումը հասցրել է փիլիսոփայութիւնը, շարունակում է Կանտը:

Զուտ բանականութեան կրիտիկայի բովանդակութիւնը հազիւ սպառելի է և Կանտի կարծիքը, որ իւր գրեածքները հարիւր տարուց յետոյ միայն ճշտութեամբ կը հասկացուին, ամենից առաջ այս գրքին է վերաբերում: Նրկի ներքին մասերը ակներև դարձնել հեշտ չէ, իսկ արտաքինով նման է լոգիկայի մի սխտեսի, իբրև նրա մերձաւոր կտորներ ու մասեր: Այս շրջանակի ներսը քննուած են առանձին մետաֆիզիքական գիտութիւններ՝ ռացիոնալ հոգեբանութիւն, տիեզերագիտութիւն, աստուածաբանութիւն. իսկ «օնտոլոգիայի» փոխարէն բերուած է փորձառութեան թէօրիա: Այս երկը իսկապէս երկու զլխաւոր մասեր ունի՝ մետաֆիզիկայի քննադատութիւն, որից էլ կրում է անունը և դրանից առաջ դրուած փորձառութեան հիմնադրութիւնը: Սա կանգնում է երկու հակառակորդների դէմ և հաւասարապէս կուռում է երկու ճակատներով, մէկը մետաֆիզիկայի, միւսը զուտ փորձառութեան դէմ:

Կանտի խնդրարկութիւնը արդէն որոշիչ նշանակութիւն ունի: Ո՛չ թէ ինչպէս է հասնում մարդ փորձառութեան ու գիտութեան, իւր մտքի ճիւղերից նրա կամ կարողութեան շնորհիւ, այլ թէ ընդհանրապէս ինչպէս է գիտութիւնը հնարաւոր և փորձառութիւնը ինչ է բովանդակում, այս է Կանտի հետազոտութեան առարկան: Նրա հարցը վերաբերում է ճանաչողութեան գաղափարին և ենթադրութիւններին, որոնց շնորհիւ փորձառութիւնը ճանաչողութիւն է: Ո՛չ թէ փորձառութեան ծագման մասին է նրա խօսքը, այլ փորձառութեան մէջ բովանդակուածի մասին: Կանտը չէ զբաղւում անմիջապէս ճանաչողութեան կարողութեամբ, նա զանազանում ու քննում է ճանաչողութեան տեսակները: Նա չէ ընթանում գիտակցման

հոգեբանութեան ու ֆիզիոլոգիայի ճանապարհով, ուստի և նա դուրս չէ գալիս զգայական տպաւորութիւններէրից ու ըմբռնումներէրից, որոնցից և աներկմտաբար սկիզբ է առնում ամբողջ ճանաչողութիւնը: Նա իւր ամբողջ ընթացքը վերցնում է ճշգրիտ կամ ռացիօնալ գիտութիւններից, մատեմատիկայից, ընդհանուր բնական գիտութիւններից ու փորձառութեան գաղափարից, և այն ձևը, որով նա գիտութիւնն ու փորձառութիւնը կապակցում է, ջոյց է տալիս նրա մտքի խորութիւնն ու առանձնայատկութիւնը:

Բնութեան մէջ մատեմատիկա կայ, առում էր կեպիւրը: Բնութեան մէջ ինչո՞ւ մատեմատիկա պէտք է լինի, բացատրում է Կանտը: Նա ապացուցանում է, որ այն գաղափարները, որոնք մատեմատիկայի ճանաչողութիւնների հիմքն են կազմում, տարածութեան ու ժամանակի գաղափարները, զուտ հայեցողութիւններ են, ուստի և մեր հայեցողութեան ընդհանուր ձևերը կամ օրէնքներն են արտայայտում, ուրեմն նկատած իրերի ձևերը: Տարածութիւնն ու ժամանակը այն ամենի հետ, ինչ գաղափարների մասին ուսուցանում է մատեմատիկան, անհրաժեշտ են մեր զգայական գիտակցման համար իրերի հայեցողութեան կամ նրանց երևոյթների մասին. և բնութիւնը պէտք է մատեմատիքական օրէնքների հետ ճշտութեամբ համաձայնէ. սրանք են բնութեան երևոյթների օրէնքները:

Փորձառութեան մէջ երևոյթները վերաբերում են առարկաներին, որոնք ոչ թէ նորից երևում են, այլ մտածւում են իբրև երևոյթների շարունակականութիւն: Փորձառութեան հնարաւորութեան պայմաններից Կանտը հետևցնում է բնութեան ընդհանուր օրէնքները: Նրանք բնութեան օրէնքներ են, որովհետև նրանք բնութեան փորձառութեան օրէնքներն են: Որ փորձառութիւնը կարօտ է այդպիսի հիմնաօրէնքների ու պրինցիպների, որոնք նրա հնարաւորութեան հիմքն են կազմում և որ այդ պրինցիպները համաձայնում են բնագիտութեան եզրակացումներին, դա Կանտի գիտն է: Սակայն Կանտը դեռ հեռու է գնում, աւելի խորը թափանցում: Նա փորձառութեան օրէնքները, դրա հետ և բնութեան ընդհանուր օրէնքները հասցնում է իրանց վերջին հիմքին, տանում դէպ իրանց սկզբնական ելքը. ընդհանրապէս դէպ մի երևակայելի գիտակցման միութիւն: Օբյեկտի ոչ մի միութիւն չի կարող երևակայուել, առանց մտածող սուբյեկտի բացարձակ միութեան: Մի-

այն մի ընդհանուր գիտակցման համար, որի մտապատկերները — ես կարծում եմ — ուղեկցուել կարող են, հնարաւոր է ընդհանրապէս ճանաչողութիւնը, ուրեմն և փորձառութիւնը, որ է երևոյթների առարկաների մասին ունեցած ճանաչողութիւնը:

Զուտ բանականութեան քննադատման առաջին և պողիտիւ նախադասութիւնը ձայնում է ուրեմն՝ փորձառութիւնը ճանաչողութիւն է, քանի որ նա հնարաւոր է միայն շնորհիւ մտածման հիմնաօրէնքների, կապակցուած հայեցողութեան օրէնքների հետ: Բայց որ հակառակ նախադասութիւնը ևս արժէք ունի և ճանաչողութիւնը միայն փորձառութեան մէջ է, այդ ապացուցանում է Կանտը երկի երկրորդ բաժնում: Մետաֆիզիկայի իրը գերզգայական իրերի թէօրեփայլական ճանաչողութեան այս մասում, նա պրոցես է կատարում և պրոցեսի ակտերը նա ղենում է մարդկային բանականութեան արխիւի մէջ — ի պահանջութիւն ապագայ նման տեսակի վրիպանքների: Հասարակ հասկացողութեան կամ բանականութեան զաղափարները, վերաբերուէին ընդհանրապէս իրերին թէ միայն փորձական հայեցողութեան մէջ արուած իրերին, նրանք իսկոյն կը դալէին դատարկութեան և կառաջացնէին մի դիտլէկտիքական խաղ: Թէօրեփայլական բանականութեան շնորհիւ ներքստական աննպատակ չեն մեր մտածողութեան տնտեսութեան մէջ: Միայն նրանք ոչ թէ իրերն են ներկայացնում, այլ ճանաչողութեան խնդիրներն ու նպատակները, քանի որ ճանաչողութիւնը լրանալուց յետոյ սիստեմատիքական վախճան է տեսչում: Ուրեմն նրանք մետոդական գաղափարներ են և միայն զննողութեան ամենավերին ուղղման կէտերի նշանակութեամբ:

Այսպէս իրերի թէօրեփայլական ճանաչողութիւնը Կանտը սահմանափակում է փորձառութեամբ, — ամենապարզ ապացոյցներով նա անպատշաճ է գտնում յուսալ որևէ առարկայի մասին աւելի ծանօթութեան, քան նոյն առարկայի հնարաւոր փորձառութեան պատկանում է — բայց փորձառութիւնը նրա փիլիսոփայութեան մէջ մի կատարեալ այլ, մի շատ խորագոյն նշանակութիւն է ստանում, քան փորձառութեան փիլիսոփայութեան մէջ: Սա հայեցողութեան մէջ մտածողութեան արդիւնքն է, ուստի և հնարաւոր միայն մի մտածող, ինքնագիտակից զգայական էակի համար, բայց և այսպիսի էակի հա-

մօր նոյնպէս և անհրաժեշտ: Սւ պողիտիւիզմի հիմնաօրէնքի հետ, բանականութեան գործածութիւնը հնարաւոր փորձառութեան անդաստանից դուրս չը մղելու համար, Կանտը կապում է այս մի ուրիշը՝ «հնարաւոր փորձման անդաստանը չընդունել մօյն, ինչ բանականութեան հայեցողութեան մէջ ինքն իրան սահմանափակում է»:

Կանտի քննական փիլիսոփայութիւնը, ինչպէս զուտ բանականութեան դօգմատիզմի, նոյնպէս և փորձառութեան յաղթութիւնն է:

«Քննադատօրէն փնտռուած ու մետոդով առաջնորդուած գիտութիւնը է այն անձուկ դուռը, որ տանում է դէպ զզօն իմաստասիրութիւն, որի աւանդապահը ամեն ժամանակ փիլիսոփայութիւնը պէտք է մնայ»:

Փիլիսոփայութեան երբէք չի բաւականացրել գիտութեան ուսումը կամ բանականութեան ճանաչողութիւնների մի սիստեմ: Փիլիսոփան միևնոյն ժամանակ է «մի իդէալական ուսուցիչ»:

Փիլիսոփայի այս պատկերը ինքը հենց նոյն իսկ մի իդէալ է, մի կապալար. սակայն ուսման ու կեանքի մէջ շատ քչերն են աւելի մերձեցել այս պատկերին, քան Կանտը: Ուստի մենք նրան հաշուում ենք վարքատէր փիլիսոփաների շարքում և նրա մօրալ փիլիսոփայութիւնը երևում է մեզ իբրև բարոյական վարքի օրինակը:

Սրբ լսում է Կանտի մօրալ փիլիսոփայութեան մասին, իսկոյն ի հարկէ կը մտածուի «կատեգորիական (բացորոշ) հրամայականի» մասին և որովհետև այս խօսքը ժողովրդական նըշանակութեան մէջ ունի ամբարտաւան ու հրամանատարական տոն, ուստի խօսւում է Կանտի էտիկայի մարդկային բնութեան բոլոր հոգեբանական պայմաններին հակառակող մի խստութեան մասին. կատէգորիական իսկապէս չէ նշանակում միայն հիպօթէզական, այսինքն պայմանաւորած, այլ անպայման, բացորոշ հրամայականը միայն մի ձև է, որ մեր պարտաւորութիւնները՝ որոշ դէպքերում ճանաչելու պիտի ծառայէ. նա միևնոյն ժամանակ մօրալ վարքի պրինցիպը չէ. Սյս ձևին վերաբերուող բոլոր առարկութիւնները, որոնցից մի քանիսի հետ ես համաձայնութեւս եմ հակուած, չեն չարժու Կանտի էտիկայի իսկական պրինցիպը: «Բոլոր մօրալ օրէնքների այս միակ պրինցիպը» է կամքի ինքնօրինութիւնը, կամքի ու բանականութեան միու-

թիւնը: Ինքնօրինութիւն նեղատիւ նշանակում է ցանկութեան անկախութիւն բոլոր մատերիայից, բաղձած առարկայից, ցանկութեան անկախութիւն բոլոր լոկ զգայական շարժառիթներից: Ինքնօրինութիւն պոզիտիւ է սեպհական օրէնսդրութիւն, ինքնօրինադրութիւն, որ է ազատութիւն:—Ազատութիւնը բարոյական օրէնքի պրինցիպն է, իսկ ազատութեան իդէան է բարոյական իդէա: Բարոյական օրէնքն է միայն ի լոյս հանում ազատութիւն. ազատութիւնը հնարաւոր է իբր բարոյական օրէնք միայն. թէօրեախքական բանականութեան հայեցակէտերից նա երեակայիլի է, իսկ գործնական բանականութեան շնորհիւ նա կը լինի իրականացած: Ազատութիւնը չէ գոյանում վարմունքների պատահականութեան մէջ, որ ըստ այդմ չը որոշուէին սրանք ոչ մի՞ հիմունքների շնորհիւ. վարմունքը ազատ է, քանի որ նա բանականութեամբ է որոշուած, ազատ—ամեն իսկական կամքի վարմունք: Մի բանական էութեան արժանաւորութիւն է, երբ նա չի հպատակուում ոչ մի այլ օրէնքի, բացի նրանից, ինչ որ հենց ինքն է տալիս: Բարոյականութեան իշխանութեան մէջ մարդը իրական է, որպիսին Ռուսսոյի կառավարութեան մէջ միայն առերևոյթ կը լինէր, հպատակ ու պետ մի անձնաւորութեան մէջ:

Հակումները փոխում են և թողնում են միշտ դատարկութիւն, զգացումները նախ հանդարտում են, պարտաւոր են իրանց ներգործումները անել և առաջացնում են միայն անհեթեթութիւն. մնում են միայն սկզբունքները: Բարոյական օրէնքը, որից սկզբունքները բղխում են, ազատութեան օրէնքը բոլոր բանական բնաւորութիւնների համաշխարհային օրէնքն է և ինչպէս ինքը բանականութիւնը, ամեն տեղ և ամեն ժամանակ միևնոյն է: Մենք ընդունում, մենք կրում ենք այս ներքնապէս իբրև պարտք: Այս բարոյական պարտաւորութիւնը սակայն մեր իսկական, սեպհական, խորագոյն ցանկութիւնն է, որ ինչպէս արև մէզի միջով կը ցայտէր, եթէ կարողանայինք հեռացնել մեր հակազդիլ զգայական մղումները:—Պարտք, այսպէս է շեշտում Կանտը, պարտք, դժ գերազանց, մեծագոյն անուն, որ չես ընդունում ոչինչ հաճելի, ինչ որ չողորթութիւնը հետը բերել է, ալ հպատակեցնում ես քեզ, նոյնպէս էլ չես սատարում կամքը շարժելու, այլ մի օրէնք ես դնում միայն, որը ինքնին սրտում մուտք է գտնում և որի առաջ ամեն հակումներ լռում են,—ո՞րն է քո մեծարժան ծագումը և ո՞ւր

կարելի է գտնել քո ազնիւ սեռման արմատը: Ոչինչ կարող է խորագոյն լինել, քան ինչ մարդուն իրանից բարձրացնում է ու կպցնում նրան իրերի մի կանոնաւորութեան, որ ամբողջ զգայական աշխարհը իւր տակն ունի,—սչ այլ ինչ, քան *անձնաւորականութիւնը*:

Իսկապէս Կանտը «մի իդէալական ուսուցիչ է»: Նրա էութեան սչ ձևական, սչ վերացական է, քանի որ նա ձգտում է անձնաւորականութեան կենսալից իդէայի, գերազանց իդէայի՝ «Գերազանցը, որ յոյնպէս միայն երևակայել կարելի է, սրտի մի կարողութիւն է ապացուցանում, որ գերազանցում է զգացմունքների ամեն չափ»: Իբրև զգայական էակ, մարդը բնութեան է ենթարկուած, իբրև անձնաւորականութիւն նա բնութիւնը հնազանդեցնում է իրան. նա ուղիղ կանգնած է բնութեան մէջ և բնութիւնը իւր ոտքերի տակ ունի: Մարդու ներքնագոյնը, նրա խորագոյնն ու բարձրագոյնը, անձնաւորականութիւնն է, մարդկութիւնը մարդու մէջ: Նա չի կարող անձնաւորականութիւնը թողնել, առանց դաւալարելու մարդ լինելուց: Անձնաւորականութիւնը միակ գերզգայականն է, որի մասին մենք զիտենք և որը միևնոյն ժամանակ իրականացնել կարող ենք, պարտաւոր ենք,—նա է այն կենսական կէտը, որից զգայական աշխարհի երևակայութիւնն է ծագում և որի շնորհիւ բարոյականը կառավարւում է: Կամքը դէպի անձնաւորականութիւն՝ է իսկական կամք դէպ իշխանութիւն:

Բնութեան ու ազատութեան միջև մի կապ հաստատելը որոշում է Կանտի երբորդ երկը, դատողութեան քննադատութիւնը:

Այս երկի մէջ Գեօթէն տեսնում է շնրա ամենահակասական զբաղմունքները կողք կողքի դրւած՝ գեղարուեստ ու բնէարդիւններ, մէկը ճառաբանուած որպէս միւսը էստետիքական ու տեխօլոգիական դատողութիւնը պարզաբանուած փոխադարձաբար: Նա գգում է իրան կրքոտութեամբ յուզուած ու առաջ է ընթանում իւր ճանապարհին մոլեգին:

Գեղեցկութիւնը նպատակայարմարութիւն է առանց գաղափարի, ազատութիւն է երևոյթի մէջ. գեղեցիկ գեղարուեստը մի գեղարուեստ է, որ միևնոյն ժամանակ թւում է իբրև բնութիւն: Սրանով ցոյց է տրւում այն կէտը, ուր շօշափւում են

էստետիկան ու տեխնոլոգիան, երկու ըստ երևութիւն օտար իրեր: Գեօթէն ևս այսպէս է հասկացել գեղարուեստը, երբ նա պահանջում է, որ գեղարուեստական մի աշխատանք պէտք է ձեռնարկուի ու ներկայացնուի իբրև բնութեան մի գործ: Բոլոր գեղարուեստական ստեղծագործութեանց իմաստին յարմար է գալիս Վանտի հանճարի մասին ասածը, իբրև «ոգու բնածին տաղանդ, որի միջոցով բնութիւնը գեղարուեստին կանոններ է տալիս»: Վանտը էստետիկային ևս ճանապարհ է ցոյց տուել: Ոչ թէ գեղարուեստի կանոնաւորութեան վրայ է այդտեղ ակնարկուած՝ գեղեցիկը չի կարելի ուսուցանել, այլ միևնոյն ժամանակ գեղարուեստական երկի մի սուբյեկտիւ ու օբյեկտիւ հնարազրկութեան վրայ, հաւասար բնութեան մի վառապակի: Սւ մի ժամանակ, երբ գեղարուեստի պատմութիւնը միշտ աւելի կը զարգանայ դէպ գեղարուեստի գիտութիւն, նրա ուղեցոյց մտքերը, ամենից առաջ ազատ գեղեցկութեան ուսումը, նոր նշանակութիւն պէտք է վաստակեն:

Նպատակը, ասում է տեխնոլոգիական դատողութեան հիմնաօրէնքը, բնութեան բացատրութեան ոչ մի պրինցիպը չէ, նա բնութեան միջի որոշ ձևերի քննութեան մի պրինցիպն է, առանձնապէս օրգանականի: Այս ձևերի ծագման ու հնարաւորութեան մասին նպատակը ոչ մի մեկնութիւն չի տալիս, այլ ծառայում է միայն նրանց նկարագրելու: Մենք չենք կարող բացատրել բնութեան մի նպատակ, չենք կարող քննել նրան իբրև գիտաւոր ներգործիչ: Բնութեան բոլոր արդիւնքներէ լոկ մեքենայական բացատրութեամբ արտայայտելու ձեռնհասութիւնը անսահմանափակ է, իսկ ըստ մեր հասկացողութեան կազմի կարողութիւնը, դրանով բաւականանալու, սահմանափակ է: Ճիշտ վերցրած օրգանիզացիան (կազմակերպութիւնը) մեր իմացած որ և է պատճառականութեան հետ ոչինչ նմանութիւն չունի: Օրգանիզմները իրանք իրանց պատճառ ու ներգործումներ են թոււմ, նրանք ոչ միայն կազմակերպուած են, այլ իրանք՝ հենց կազմակերպող էութիւններ են: Վանտի ենթադրութիւնը, որ բնութեան մեզ անծանօթ ներքին հիմքում կարող են ֆիզիկա-մեխանիկական և նպատակակապ յարակցումներ լինել չարժեք է Գեօթէի զարմանքը: Մարդկային ոչ մի հասկացողութիւն աւելի խոր թափանցել չի կարող, կարծել է Գեօթէն, քան մէնչև այն սահմանը, որին հասել է Վանտը դատողութեան քննադատութեան մէջ:

Անցեալի վերածնութեան ոգով ամենաշատ ընդունում են Վանտի կրօնափոխութեան գրողածքները: Վրօնի պատմական կեանքի մասին Վանտն անչափ քիչ հասկացողութիւն ունի քան Նեսինգը, որի հետ հիմնահայեացքներում Վանտը յաճախ համաձայնում է և ի հարկէ նրա զուտ մօրալ հաւատը չէ տրկարայնում կրօնական պատահարների էութիւնը, որովհետեւ սրբազգայական կողմը աննկատ է թողնուած: Ու պոեզիոյ մի բարոյական, մի ինքնօրէն անձնաւորականութիւն,— նա կրօն ունի:

Վանտը փիլիսոփայութեան մէջ մի յեղափոխութիւն է մտցրել, ինչպէս որ Վուլերնիկը աստղաբաշխութեան, իսկ Գալիլէյն ֆիզիկայի մէջ մտցրել են և այս հետազոտողների նախապատկերը սաւառնում էր Վանտի աչքերի առջև իւր երկի աշխատանքի ժամանակ: Նա փիլիսոփայութեան տուել է իւր ինդիւիդուալ միակնայն ժամանակ խնդրի լուծման մեթոդը: Վարելի է ասել, որ ինչ որ իսկապէս փիլիսոփայութիւնն է և նշանակում է, առաջինը ցոյց է տուել Վանտը: Փիլիսոփայութիւնը ոչ թէ պէտք է գիտութիւնը փոխարինէ, այլ լրացնէ, քննելով մեր գիտութեան հիմնախարխիւները ու բացատրելով նրա օբյեկտների նշանակութիւնը:

Ջուտ գիտութիւնը սակայն, լինի նա նոյնպէս փիլիսոփայօրէնքն ըմբռնուած ու խորամուտ եղած, չի կարող լրացնել մեր մտաւոր գոյութիւնն ու կեանքը: Ուստի և Վանտը, որ մետաֆիզիքականի տեսական ճանաչողութիւնը ջնջել է, պահում է մետաֆիզիկայի գործնական որոյումը, իբրև մեր մտքի մի բնական ձիրք:

Բարոյական ու զգայական աշխարհը նրա փիլիսոփայութեան մէջ կադակցուած են, որպիսին առաջ չկար երբէք: Մեր ինքնագիտակցման միակնայն գործնութեան ձեւը, որ արտաքին աշխարհի ճանաչողութիւնը հնարաւորեցնում է և փորձառութիւնները կապակցում է բնութեան կամ փորձառութեան միութեան, է նոյնպէս բարոյական օրէնքի աղբիւր, կատարեալ միակնայն բանականութիւնը: Նրա միջոցով մենք կարող ենք և պարտաւոր ենք զգացումների աշխարհից մեզ վեր բարձրացնել:

Նթէ Վանտի սիստեմի ձեւերը գործածուել անգամ կարողանային, այնուամենայնիւ կերպարանափոխման ոչ մի օրէնք

չի կարող գործածել այդ սխտեմի հիմքերը, այսպէս է դատել և Շիլլէրը, քանի որ որքան հին է մարդկային սեռը և որքան երկար բանականութիւն կայ, նրանք լուութեամբ ճանաչուել են:

Հպարտանանք մենք, իմանալով, որ այսօրուայ օրը մեզ հետ տօնում են արտասահմանեան ընդարձակ փիլիսոփայական ու գիտնական շրջանները ևս,—հպտրտանանք, որ մեր հայրենիքը տուել է աշխարհին նորադոյն ժամանակի ամենամեծ փիլիսոփային. Միևնոյն ժամանակ սակայն մեզ վրայ պարտականութիւն և պատասխանատուութիւն է դրուած: Մենք պարտաւոր ենք նրա մտքի ժառանգները լինել և նրա կտակը մեզ վրայ ընդունելով, առաջ տանենք ու ընդարձակենք նրա աշխատանքը, ինչ որ նրանից ստացել ենք: Իսկ այս մենք կարող ենք միայն այն ժամանակ, երբ մենք, փոխանակ կանգ առնեալ նրա խօսքերի վրայ, հետևենք նրա շարունակ ազդարարած ինքնամտածողութեան մաքսիմումներին: Այլ վերջապէս մենք ևս նոյնպէս պէտք է փորձենք հասնելու աշխարհահայեցողութեան այն բարձրութեան, որ արտայայտել է Կանտը յաճախ վերկայութեան բերած այս խօսքերով՝

«Նրկու իրեր լրացնում են ներքին զգացումը միշտ աւելի նոր ու աճող հիացմունքով ու մեծարանքով, որքան յաճախ ու յարատե է զբաղւում դրանով խորհրդածութիւնը,—աստղալից երկինքը ինձնից վեր ու ըարոյական օրէնքը իմ մէջ: Տիեզերքների անսահման քանակութեան այդ առաջին հայեացքը իսկոյն ոչնչացնում է իմ կարևորութիւնը, իբրև մի արարածի, որը մատերիան, որից ինքը ստեղծուել է, պէտք է վերադարձնէ կրկին պլանէտին, տիեզերքի այդ մի չնչին կէտին: Նրկորդը ընդհակառակը, բարձրացնում է իմ արժանաւորութիւնը, իբրև մի ինտելլիգենցի (իմացականութիւն), որը անվերջաւալ է չնորհիւ իմ անձնաւորականութեան, որի մէջ բարոյական օրէնքը ամբողջ զգայական աշխարհից անկախ մի կեանք է յայտարարում:—Նրկու իրեր, զգայական աշխարհի անսահմանաւորութիւնը մեզնից դուրս և մտաւոր էութեան անվերջանալիութիւնը մեր մէջ:

Գերմ. քաղզմ. ՅՈՎ.Հ. ԲՈՋԻՍԱՆ

Հալլէ.